

HÍD, 2002. január-február

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

ÖNAZONOSSÁGUNK ÚTVESZTŐI

HÓDI SÁNDOR

A napokban Erős Ferenc kollégám megküldte akadémiai doktori értekezésének téziseit. Úgy terveztem, hogy *Az identitás labirintusai* című értekezésének nyilvános vitáján részt veszek, de aztán másként alakultak a dolgok, ezért papírra vettem észrevételeimet, amelyeket – a téma közérdekűsége és időszerűsége miatt – az alábbiakban szeretnék olvasóimmal is megosztani.

INDÍTTATÁS ÉS TÉMAVÁLASZTÁS

Kevés izgalmasabb kutatási téma kínálkozik ma egy pszichológus számára az identitásnál, különösképpen a nemzeti identitás vizsgálatánál. A modern kor embere ugyanis nemzettudatában erősen frusztrált: talán sehol annyi kétség, zavar, elhallgatás, csúsztatás, mellébeszélés, mint az életnek ebben a vonatkozásában.

Erős Ferenc a pszichoanalízis eszmetörténeti vizsgálódásai után jut el a „zsidó identitással” kapcsolatos kutatásokhoz. Az indíttatást azok a nemzetközi pszichoterápiás és pszichoanalitikus munkák jelentették számára, amelyek a zsidóságot ért súlyos pszichés traumatizáció következményeit és többgenerációs hatását vizsgálták. Ezeknek a vizsgálódásoknak a megállapításait próbálta meg összevetni a magyarországi zsidóság történetével kapcsolatos szociológiai elemzésekkel, illetve annak az empirikus kutatásnak az eredményeivel, amelyet ő maga szervezett a magyarországi „második generációs” zsidó identitás feltárására. További háttérként szolgáltak számára a személyes identitás alakulására és fejlődésére vonatkozó közvetlen tapasztalatok, illetve a stigmatizáció hatásával és a csoportközi viszonyok természetével kapcsolatos magyarországi és külföldi szociálpszichológiai kutatások. Meglátásainak, ered-

ményeinek, tapasztalatainak összegezeként született meg akadémiai doktori értekezése, amelynek találóan *Az identitás labirintusai* címet adta.

Erős értekezését azzal a megállapítással kezdi, hogy a rendszerváltással megváltozott az „identitáspolitikai” közeg, melynek következtében a korábban illegitimnek nyilvánított vagy „marginalizált” identitások ismét előtérbe kerültek. Ez a változás azonban, tegyük mindjárt hozzá, nemcsak a kelet- és közép-európai térségre jellemző, hanem a globalizáció következtében gyakorlatilag az egész világot érinti. Az identitáspolitikai közeg nemcsak az egykori kommunista államokban változott meg, hanem mindenütt más lett, mint volt néhány évtizeddel ezelőtt. Ez a körülmény döntő hatással van az egyén személyes és társadalmi azonosságtudatára, a „posztmodern” ember identitásbizonytalanságára.

Erős akadémiai doktori disszertációjában „a holocaust utáni zsidó identitást mint fenyegetett identitást” vizsgálja. Megkísérli feltárni ennek a fenyegetettségnek a nemzeti identitástudatra gyakorolt hatását, továbbá „a fenyegetettséggel való megküzdés intrapszichikus, interperszonális és csoportközi stratégiáit”. Önmagában véve már ez a célkitűzés is nagyszabásúvá teszi vállalkozását. Erős disszertációjának témája azonban túlmutat a szerző szándékán. A zsidóság mellett számos nép, több százmillió ember van fenyegetve identitásában, akiket a „fenyegetettséggel való megküzdés” úgyszintén rákényszerít különféle túlélési stratégiák kidolgozására.

Mondhatjuk, hogy az emberiség egészét érintő kardinális kérdésről van itt szó, amely sokáig kizárólag a politika hatáskörébe tartozott, azon egyszerű oknál fogva, hogy mind a fenyegetettség, mind pedig a megküzdési stratégiák a mindenkorai politikai erőviszonyok függvényében alakulnak. A tudomány csak óatosan lopakodhat be a politika felségterületére, ennek ellenére gyakran válik a politika eszközévé, amennyiben azt várják tőle, hogy az identitással kapcsolatos hatalmi elvárásokat igyekezzon meggyőző elméleti és empirikus kutatásokkal alátámasztani.

AZ IDENTITÁS ERÓZIÓJA

Az identitásproblémák pszichológiai szempontból patológiai szimptomaként jelennek meg, és hasonlóak az útvesszőben való tévelygéshez. Az ember nem találja helyét: nem tudja hol van, kihez tartozik, hanyadán áll magával és másokkal. Hiányoznak azok a fórumok, csatornák, amelyek egyértelmű eligazításul szolgálnának, és szilárd önazonosságot biztosítanának számára. A tévelygés, a konfliktusok abból adódnak, hogy a különböző identitáskategóriák – nemi, családi, etnikai, vallási, ideológiai, regionális, kulturális – nem egyformán fontosak és kívánatosak az adott társadalmi rendszer és politikai hatalom

szempontjából. Olyannyira nem, hogy különféle manipulációval, nyomással megpróbálják irányítani, „megfelelő” belátásra bírni az embereket. A kommunista rendszerben például óriási nyomást fejtettek ki minden államideológiával szembeni kötöttségre. A pártideológiával való osztatlan azonosulás érdekében tüzzel-vassal igyekeztek szétverni mindenféle más kollektív – vallási, etnikai, kulturális – közösséget, beleértve a családot is. Ezeket az identitásokat kockázatos volt a társadalmi nyilvánosság előtt vállalni, s ezért azok előbb csak a magánéletbe szorultak vissza, majd általános és gyors erózióknak indultak.

A kommunista rendszer ennek ellenére is összeomlott, sem a széles körű intézményes támogatás, sem a terror nem segített rajta. Összeomlásával azonban maga alá temette azokat a közösségeket is, amelyek alaposan megsínylették a több évtizedes elnyomást és üldöztetést. Arra vonatkozóan, hogy az ilyen összeomlás milyen kataklizmát idézhet elő, elég a balkáni véres eseményekre utalnunk.

Erős értekezésének bevezetésében sorra veszi az identitások eróziójának különféle módjait. A legsúlyosabb eset az, mondja, amikor a nemkívánatos, illegitimé nyilvánított, vagy kifejezetten üldözött identitás teljes egészében elfojtásra kerül, kiszorul a tudatból, s legfeljebb álmokban és fantáziákban jelenik meg. Előfordul, hogy a nemkívánatos identitáskeret csak széttöredezik, bizonyos részei még fennmaradnak, amelyek – Erős megfogalmazásával élve – a személyiség „rossz” oldalát képviselik, azt, amit „kispolgári csökevényként” le kell még küzdeni. Enyhébb esetben az üldözött identitáskeretek szét sem töredeznek, csupán a tudat peremére szorulnak, marginalizálódnak.

Az identitás leépülésének ezek a lépcsőfokai jól ismertek a kisebbségek életében, akik állandó üldöztetésnek, nyomásnak és „agymosásnak” vannak kitéve. Megfigyelhető azonban az identitás üldözésének egy további következménye is, amit Erős ugyan nem említ, holott igen gyakori. Az identitáskeret széttöredezését, marginalizálódását megelőzi egy fázis, amelyben a nemzeti hovatartozás-tudat még létezik, de azt nemkívánatos volta miatt az érintett személyek negatív módon élik meg, szégyenbélyegként viselik, s megpróbálnak elhatárolódni tőle. Se szeri, se száma az ilyen „csökkent értékű”, kisebbségi komplexustól szenvedő embernek.

A „POSZTMODERN” EMBER IDENTITÁSVÁLSÁGA

Erős szerint a rendszerváltással gyökeresen megváltozott az a kontextus, amely az identitásproblémák alapjául szolgált. – „Arról van szó – írja –, hogy míg korábban, az államszocializmus évtizedei alatt, az identitás problémája főként *egy labirintusban való eligazodásként vagy eltévedésként* vetődött fel, addig ma ugyanez a probléma inkább *határoknak, a határok átjárhatóságának*

problémájaként jelentkeznek.” Megállapítása Magyarországra vonatkozóan talán helytálló, a közép- és kelet-európai térségre azonban aligha általánosítható. A térség egészére ma is az „útvészútban való tévelygés” jellemző. A politikai nyomás, bár csökkent, korántsem szűnt meg. Jelentős teher nehezedik mind a családi, mind a különböző (kisebbségi) közösségekre. Ráadásul a különféle hatalmi, politikai manipulációk következtében ma sokkal nehezebb eldönteni, hogy mi a „jó”, és mi a „rossz”, mint régen. Nincs megbízható szabály, biztos iránytű, amelyhez igazodni lehetne. Ennek következtében az önazonossági bizonytalanság nem csökkent, hanem inkább növekedett a korábbiakhoz képest.

Meglátásom szerint az identitás „útvészútban való tévelygés” sokkal általánosabb jelenség, mint hinnénk. A globalizáció, bár ellentmondásos módon, de egyaránt hat a nyugati ún. „posztmodern” társadalmakra és az államszocializmus örökségét levetkőzni igyekvő országokra. Az alapvető identitásfolyamatokat tekintve a két térség között nincs lényeges különbség. A kollektív identitás keretei átalakulóban vannak ott is, itt is, és senki sem tudja megmondani, hogy ez a folyamat hova vezet. Egy új, nemzetek feletti kategória irányában tágitja-e önazonosságunk kollektív kereteit, vagy éppen ellenkezőleg: a nemzeti, etnikai, vallási, kulturális, regionális identitáskeretek reneszánszát eredményezi? A két különböző tendenciának a felerősödése, amely már ma is érezteti hatását, a jövőben minden bizonnyal még jobban próbára fogja tenni az emberek önazonosság-tudatát.

A globalizáció kapcsán Erős is két ellentétes tendenciáról beszél, ő azonban másként súlypontoz. Meglátása szerint az eddigi kollektív identitáskategóriák – „a nemzeti, etnikai, vallási, kulturális, politikai és történelmi identitás nagy, mitologikus fundamentumai megkérdőjeleződnek, széttöredeznek, kiürülnek”, melynek következtében új adaptációs formákra, új identitáskategóriákra lesz szükség. Az egyén, akit az a veszély fenyeget, hogy feloldódik a „nagy egészben”, arra kényszerül, hogy túlnyomórészt „személyes, privát történeteire támaszkodva” próbálja megkonstruálni saját identitását.

„A globalizált világ extenzív és a személyiség intenzív határtalanságának érzése olyan narcisztikus többletenergiaikkal szállhatja meg az egyébként kiürülőben levő kollektív identitásokat, hogy ezek – megfelelő hatalmi, politikai manipulációk segítségével – átjárhatatlanná teszik az ilyen identitások köré épülő védőgátakat” – írja Erős. Ehhez, mintegy magyarázatként hozzáfűzi: „Ennek egyik megnyilvánulási formája napjainkban a sokfelé újult erővel támadó nemzeti, etnikai és sok egyéb fajta fundamentalizmus, a rasszizmus és az idegengyűlölet, amely egyre szorosabb határt kíván vonni a kulturális »Másik« köré.”

A NEMZETEK HALÁLÁRA VONATKOZÓ PRÓFÉCIÁK

Nem biztos, hogy az idézet tartalmát jól értelmezem, de valami olyasmit szűrök le belőle, hogy a kollektív identitás a múlté, amelynek védelmével (lásd „védőgátak”), csínján kell bánnunk, ellenkező esetben könnyen a fundamentalizmus, rasszizmus gyanújába keveredhetünk.

Nem egészen világos számomra, miért gondolja Erős, hogy a nemzeti, etnikai, vallási identitások alapjai „megkérdőjeleződnek”, „széttöredeznek”, „kiürülnek”? Vajon nem ezzel éppen ellentétes folyamatnak lehetünk-e tanúi világszerte? A „nemzetek halálára” vonatkozó prófécia nem új keletűek. A kommunisták is ezzel érveltek, de teljes csődöt mondtak vele. Miért lenne ez a globalizáció esetében másként?

Az sem világos számomra, hogy mit kell a „kiürülőben lévő” kollektív identitások köré épülő „védőgátak” alatt értenünk? Megengedhető-e ezzel kapcsolatosan, mint annak „egyik megnyilvánulási formája”, a fundamentalizmusra, a rasszizmusra és az idegengyűlöletre hivatkozni? Bizonyára alaptalanok ezek a meglátásaim, mindenesetre a tézisek ide vonatkozó passzusát nem találom eléggé világosnak, egyértelműnek. Márpedig az identitást illetően, annak mindenkori gyakorlati és politikai vonatkozásai miatt, célszerű a gondolatok árnyalt kifejtése.

ELMÉLET ÉS GYAKORLAT

A kollektív identitás különböző megítélése korántsem csupán elméleti kérdés, amely tudományos műhelyekben dől el. Az eltérések nem annyira elméleti jellegűek, mint amennyire gyakorlati problémák. Az, hogy a kollektív identitással kapcsolatban mit tartunk jónak vagy rossznak, korszerűnek vagy maradinak, történelmileg meghaladottnak vagy kíváncsúnak, a különböző népek, társadalmi csoportok eltérő gazdasági és politikai helyzetéből, történelmi tapasztalataiból, érdek- és felfogásbeli különbségeiből adódik. Más az államhoz, a politikához, a nemzeti, etnikai, vallási identitáshoz való viszonyulás Európa nyugati, és más Európa keleti felében. Az eltérő viszonyulás az egyes identitásdimenziók fontosságának jelentős hangsúlyeltolódásaiban mutatkozik meg. Mást tartanak fontosnak önazonosságuk megőrzése szempontjából az angolok, franciák, és más a csehek, lengyelek, magyarok.

Még nagyobb különbségek tapasztalhatóak más népek megítélése vonatkozásában. Térségünkben például nemzeti identitásuk megőrzése szempontjából (is) számos kisebbségi közösség szorulna emberi jogi védelemre, míg Nyugaton ebből a szempontból jobb a helyzet. A posztkommunista államokban a nemzeti kisebbségek nemcsak számbeli kisebbséget jelentenek, hanem többnyire el-

nyomott helyzetben levő, jogfosztott helyzetű közösséget is, már amennyire a politikai, ideológiai és gazdasági represszió miatt egyáltalában beszélhetünk közösségről.

Ez a helyzet változatlanul fennmarad mindaddig, amíg a kisebbségek számára nem nyílik meg az út az önrendelkezés, vagy ha úgy tetszik: a szabad identitásválasztás felé. Napjainkban, sajnos, a többségi nép belátására van bízva, konfliktus esetén pedig a nagyhatalmak döntenek el, hogy valamely népcsoportnak, etnikumnak, régióknak hol, kivel, milyen államkeretek között kell élnie, míg maguknak, az érintetteknek nem sok beleszólásuk van ebbe a kérdésbe.

A DEMOKRÁCIA ÉRTELMEZÉSEI

A nemzetközi közösség értetlenül áll nemcsak a kelet-európai nemzetállami törekvésekkel szemben, hanem ugyanilyen gyanakvással tekint a nemzeti kisebbségek érdekszerveződésére és fellépésére is. Amint valahol a nemzettudat és nemzeti érzület szóba kerül, azonnal megkülönböztetést, kizárólagosságot, nacionalizmust emlegetnek.

Sajátos értelmezésű demokrácia az, amely a szabad identitásválasztás jogára nincs minden esetben tekintettel. Nyugaton nem rejtik véka alá nemtetszésüket amiatt, hogy Kelet- és Közép-Európában az emberek nem követik vakon az általuk felkínált modellt. Nem akarják tudomásul venni, hogy ebben a térségben, különböző okoknál fogva, az emberek – egyéb keretek és kööttségek mellett – nemzeti közösségekben kívánnak élni. A legjobb példa erre Bosznia. Az egykori jugoszláv tagköztársaságot megbombázták, majd protektorátus alá helyezték, abban a reményben, hogy az egymással konfliktusba keveredett népeket sikerül megbékíteni. Immár hat esztendeje, hogy aláírták a daytoni békeszerződést, a három entitást azonban nem sikerült közelebb hozni egymáshoz, és egységes államba tömöríteni. A szerbek, bosnyákok és horvátok kénytelen-kelletlen tudomásul veszik, hogy egymás mellett kell élniük, az egységes állam megalapozásának nyugati eszméje azonban egyaránt idegen tőlük.

A példával arra szerettem volna rávilágítani, hogy a nyugati értelmezésű demokrácia nem lehet kötelezően elfogadott módszer Európa más részein, ahol másfajta életstílushoz, felfogáshoz szoktak az emberek, ahol más fontossági sorrendet tulajdonítanak az egyes identitáskereteknek, mint Nyugaton.

Nevezhetjük ezt a felfogást nacionalizmusnak, elmaradottságnak, vagy aminek akarjuk, a stigmával azonban nem sokra megyünk. Maguknak az érintett népeknek az akaratával szemben nem lehet tartós békét teremteni. Viszont fennáll az a veszély, hogy ennek a Nyugatról importált sajátos értelmezésű

demokráciának a következményeként újabbnál újabb régiókat kell protektorátus alá helyezni, és azokról gondot viselni.

NYUGATON SEM MINDEN FENÉKIG TEJFEL

A nemzeti önazonosság ápolása nemcsak Európa keleti felében fontos, ahol a „posztmodern” felfogás szerint még tartja magát a „vérgőzös etnikai nacionalizmus”, hanem fontos a felvilágosult Nyugaton is, főként az ún. állam nélküli nemzetek – skótok, walesiek, baszkok, katalánok stb. – körében, és több millió más kisebbség esetében, akik az európai integráció kontextusában megpróbálják újrafogalmazni és megszilárdítani nemzeti önazonosságukat. Az a körülmény, hogy 290 év után Angliában újjáalakulhatott a skót parlament és kormány, azt jelenti, hogy talán mégis inkább a politikai decentralizáció jelenti a társadalom demokratizálódásának az útját, és nem pedig a nemzeti önrendelkezési törekvések mindenáron való elnyomása. Mellesleg, a nemzeti közösségek elleni aknamunka éppúgy gerjesztője lehet az etnikai feszültségeknek, mint a nemzeti érzülettel való manipulálás. Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a kommunizmus béklyóitól nehezen szabaduló közép- és kelet-európai országokban, sok esetben a békés és demokratikus nemzeti mozgalmak a társadalmi átalakulás igazi hordozói.

Más kérdés, hogy a posztkommunista garnitúra hatalma megőrzése érdekében igyekszik kifogni a szelet a vitorlából: a nemzeti érzülettel manipulálva, etnikai konfliktusokat gerjesztve próbálja akadályozni a társadalmi átalakulást. Rövidlátás ezt összetéveszteni a nemzeti önrendelkezési törekvésekkel, s megfosztani a kollektív jogoktól az alárendelt helyzetben élő népeket. Annál is inkább, mivel a szabad identitásválasztáson alapuló önrendelkezési programok szervesen illeszkednek a Régiók Európájának a gondolatába.

E rövid kitérő után, amellyel arra próbáltam rámutatni, hogy a nemzeti identitással szembeni fenntartások éppen olyan előítéletes gondolkodást jelentenek, mint a nemzeti identitással kapcsolatos elfogultságok, lássuk, hogy voltaképpen mi is az identitás, mitől és miért olyan szerteágazó és ingoványos ez a kérdéskör?

A HUMÁN IDENTITÁS

Erős disszertációjának első részében igen szemléletes választ ad erre a kérdésre. Az identitás nem valamilyen „dolog”, írja, amellyel rendelkezünk, vagy nem rendelkezünk. Nem valamilyen „tárgy”, amelyet elveszíthetünk, másoknak adhatunk, vagy örökségül hagyhatunk magunk után. Az identitás folyamat, viszonyulás, amellyel az egyén meghatározza azonosságát. Ebben a folyamatban kitüntetett szerepet játszik saját testünk, mint a személyes élet

folyamatosságának hordozója, egyszersmind a hasonlóságok és különbözőségek jelölője, s mindenféle viszonyítás kiindulópontja. Az emberi test közös adottságai miatt, minden különbség és eltérés ellenére, mindannyian egyazon emberi fajhoz tartozunk, amit *humán identitásnak* nevezhetünk.

A humán identitás fogalma – a történelmi, társadalmi, politikai és ideológiai kontextusoktól függően – szűkíthető és tágítható, attól függően, hogy magára az emberre hogy tekintünk, az élet szerves fejlődésének csúcát, vagy Isten teremtményét látjuk benne. De bármiképpen vélekedjünk is az emberről, az egyformán vonatkozik minden egyedre. Humán identitásunk kizárja, hogy az emberiséget „fajokra”: alacsonyabb és magasabb rendű csoportokra osszuk fel. Az emberi faj fenntartása és fejlődése szempontjából ugyanis nincs biológiai alapja a különbségtetésnek. Azokat, akik más embercsoportok jogainak korlátozását, azok hátrányos megkülönböztetését, megbélyegzését faji különbségekkel próbálják magyarázni, rasszistáknak nevezzük. Az ilyen hozzáállás manapság már a morális anomáliák sorába tartozik. Erős az efféle anomáliákra a zsidóüldözések kapcsán bőséges példákkal szolgál disszertációjában.

A SZEMÉLYI IDENTITÁS

A humán identitás mellett Erős foglalkozik a *személyi identitás* problémakörével is. Ismertetve különféle szerzők erre vonatkozó elgondolásait, amelyek részletezésétől eltekintek, fejtegetéséből kitűnik, hogy a személyes identitás mibenlétét illetően igen nagy az elméleti bizonytalanság. Annyi azért leszögezhető, hogy a személyes identitás elválaszthatatlan az élettörténettől, azoktól a körülményektől, amelyekbe beleszületünk, s azoktól a viszonyoktól, amelyek révén részesévé válunk, „bevonódik” mások életébe. Ez a folyamat különféle szerepek és normák elsajátítása útján megy végbe, melynek eredményeként kialakulnak egyéni sajátosságaink, arcot öltünk, személyekké formálódunk.

Erős a személyi identitással kapcsolatosan nagy figyelmet szentel annak a kérdésnek, hogy a modernizációs folyamat eredményeként miként vált problematikussá ez az identitás. A magyarázatot abban látja, hogy megszűntek vagy fellazultak azok a kapcsolatok, amelyek különböző rítusok, eljárások, hagyományok révén lehetővé tették a társadalmi szerepek és pozíciók elsajátítását és társadalmi reprodukcióját.

„Ez a folyamat azzal a következménnyel jár – írja Erős –, hogy a személyes identitás kialakítása, fenntartása és stabilizálása a modern ember számára alapvető problémává vált.” A személyes identitás többé nem valamiféle „készen kapott” adomány, nem természetes módon „beprogramozott”, könnyen elsajátítható lehetőség, hanem *szabad választás* eredménye lett, amely folyamatossá teszi az önmeghatározás, az „önteremtés” szükségességét. Személyi ön-

azonosságunk ennél fogva többé nem valamiféle stabil, személyiségünk mélyén lakozó szilárd mag, amelyre mindenkor támaszkodhatunk, hanem folyamatos reflexió: állandó kérdés, kétség, viszonyítás, értelmezés. Más szóval, életkörülményeink és társadalmi viszonyaink változása miatt folyamatosan „újra kell alkotni magunkat”.

Közbevetőleg hadd jegyezzem meg: ennek az új helyzetnek a személyi és társadalmi következményei még nem eléggé ismeretesek. Az identitásában elbizonytalanodott (elbizonytalanított?) ember szilárdnak látszó talajt keres a maga számára, amelyen biztonsággal felépíthetné személyiségét. Időtálló társadalmi normák és szilárd kapcsolatok nélkül ez igen nehéz, így a „poszt-modern” ember arra kényszerül, hogy jobban odafigyeljen a külső jelzésekre. Ezt a szerepet a média tölti be, amely megmondja, hogy adott pillanatban, az adott helyzetben, az adott kérdéssel kapcsolatosan „mi az ábra”. Más szóval, a média naponta, folyamatosan felülírja én-identitásunkat. Az, aki erre hagyatkozik, egy idő után sem a világon, sem önmagán nem képes többé eligazodni.

HATALOM ÉS IDENTITÁS

Ezen a ponton Erős is tesz egy kitérőt, mégpedig a hatalom szerepével kapcsolatban. Michel Foucault elméletével foglalkozva idézi a neves szerző meglátását, mely szerint a hatalom „egyfajta csendes háború formájában örökösen felülírja az erőviszonyokat, majd pedig beírja az intézményekbe, a gazdasági esélyegyenlőtlenségekbe, a nyelvbe, az emberek testébe”. Ezek az erőviszonyok közvetlenül befolyással vannak az ember önazonosság-tudatának alakulására. Következésképp a szociális ellenőrzés nem szűnt meg a modern társadalmakban sem, s amíg hatalom lesz a világon, külső befolyásolástól mentes, szabad identitásválasztás nem létezik. Mások – köztük Adornó – persze másként vélekednek erről a kérdésről, s szeretnék fenntartani „a kényszerektől mentes és önmagával azonos én” eszményét.

A vita, hogy „az emberi test történetietlen és a végtelenségig kondicionálható energiatömeg”, avagy a civilizációs fejlődés a szabad identitásválasztás irányába mutat, és a személyes identitásban csúcsosodik ki, még nem dőlt el. Érzésem szerint ezen a ponton érdemes lett volna a korábban „meghaladottnak” mondott kollektív identitás kérdésének külön fejezetet szentelni. Erős nem érzi ennek szükségét, hanem a pszichoanalízist veszi górcső alá, amelyben úgymond „kezdetektől fogva központi téma volt az azonosság és az azonosulás kérdése”. Ami bennünket abból a szempontból (is) érdekelhet, hogy vajon a pszichoanalízis fejlődésében milyen szerepet játszott a kollektív identitás problémája, illetve annak „meghaladása”.

Erős szerint ugyanis a pszichoanalízis és „a szociálpszichológia, mint tudomány története voltaképpen nem egyéb, mint folyamatos törekvés arra, hogy megszabaduljon bizonyos kollektivistikus előfeltevésektől”. Ez a tendencia olyannyira jellemző, mondja, hogy a pszichoanalízis, mint az individuum pszichológiája egyenesen ellenpólusát jelenti mindennemű „kollektivistikus” előfeltevésekre támaszkodó pszichológiának.

Ez a pszichoanalízis esetében lehet, hogy így van, hozzá kell azonban tennünk, hogy vannak pszichológiai irányzatok, amelyek a szubjektum autonómiáját például tagadják. Ezen elképzelések szerint az egyéni szubjektum középpontba állítása annak a történelmi folyamatnak a része, amely a hatalom átalakulásához és kiterjesztéséhez kötődik. A közösségek dezintegrációja nem a személyiség valamiféle kiteljesedése, önmegvalósítása érdekében történik, hanem éppen ellenkezőleg, a kollektív identitásokra azért nincs szükség, mert útjában állnak a hatalom terjeszkedésének. A freudi pszichoanalízisben pedig azért szorul a kollektivistikus felfogás háttérbe, az egyéni szubjektum pedig előtérbe, mivel történetileg, kulturális és szellemi gyökereit tekintve maga a pszichoanalízis is része a hatalom átalakulásának és kiterjesztésének.

AZ „ÉN” ÉS „NEM ÉN” VISZONYA

Nem tévednénk nagyot, ha azt állítanánk, hogy az egyén és közösség, az „én” és „nem-én” viszonyát meghatározó bonyolult társadalmi történések, illetve a mögöttük rejlő hatalmi törekvések miatt nemcsak a helyét kereső „posztmodern” ember szenved identitásválságban, hanem az identitással foglalkozó tudományok is. Ami azzal magyarázható, hogy az identitás mégoly körültekintő elméleti megközelítése is a vizsgált jelenségnek a gyakorlati-politikai beágyazottsága miatt szükségképpen ellentmondásos és problematikus.

A pszichoanalízis – Erős plasztikus megfogalmazása szerint – voltaképpen „egy monumentális identitásprojekt, amely a modern szubjektum önértékelésének a kulcsát jelenti”. Az egyik lehetséges kulcsát, fűzném hozzá, hiszen ez a zár többféle kulcsra nyílik. Annyiféle kulcsra, ahány „identitásprojekt” van a világon, illetve ahányféleképpen maguk az emberek tekintenek magukra és egymásra. Érzésem szerint mindenképpen korai lenne azt állítani, hogy a pszichoanalízisben a titkok kulcsát megtaláltuk, és ezzel az „identitásdiskurzus lezárult”.

Talán Erős sem így gondolja ezt, és más szempontok vezérlik, amikor az identitás pszichoanalitikus értelmezését helyezi előtérbe. Mind a normális, mind pedig a kóros személyiségfejlődésben fontos szerepet játszik az identifikáció, a szubjektumok egymással való azonosulása, márpedig a pszichoanalízis kiválóságai, bár más-más hangsúlyokkal, de behatóan foglalkoztak ezzel a problémával.

AZ IDENTIFIKÁCIÓS TRAUMÁK

Az önazonossággal kapcsolatban a konfliktusok egyik gyakori forrása az identifikációt, a másokkal való azonosulási folyamatot megzavaró traumák. A különféle agresszív viselkedéseknek, összeférhetetlenségnek, nagyzási hóbortnak, paranoiás fantáziáknak stb. gyakran ez a forrása. Nem kisebb gondot jelent az identitás hiánya, permanens válsága, amely súlyos morális deficittel járhat. A pszichoanalízis ezt is az azonosulási folyamat zavarával, a normatív követelmények elsajátítása hiányával magyarázza.

Ezeket az identifikációs traumákat Freud összefüggésbe hozza bizonyos tömeglélektani jelenségekkel. Rámutat a tömegben létrejövő azonosulási folyamatok rejtett mozgatórugóira. A vezérrel való azonosulás például állítólag „kárpótlást és vigaszt nyújt” az elfojtásokért és szenvedésekért, amelyben az egyén gyermekkorában részesült. A vezér mögött felsorakozó tömeg tagjainak kölcsönös azonosulása révén a sebzett lelkű, bizonytalan identitású egyének erősnek és hatalmasnak érzik magukat. Ez az erő és hatalom azonban illuzórikus jellegű, figyelmeztet bennünket Erős. A vezérrel való azonosulás révén egy színjáték részévé válunk csupán, amely semmiképpen sem jelent megoldást se az egyéni problémáinkra, se a társadalmat feszítő ellentmondásokra.

Ezeket ennél tovább lép az analitikus szemléletű teóriák interpretálásában. A „céljukban gátolt szexuális ösztönökre” visszavezetett emberek közötti kapcsolatok alakulásának boncolása azonban kissé bizzar és nehezen járható terep azok számára, akiktől ez a szociológiai látásmód és nyelvezet idegen. Megvallom, magam sem tudok mit kezdeni azokkal az elemzésekkel, amelyek központjában – Erős szavait idézve – „az a kérdés áll, hogy a fasizmus derékhadát alkotó tömegember milyen fantáziákat alkot a nőkről, hogyan jelennek meg e fantáziákban azok a szorongások és félelmek, amelyek a szexuális elfojtás következtében az erotikához, a nőiséghez kapcsolódnak”. Meg hogy „a hadsereg, a nemzet, a faj – a feminintől való irtózást intézményesítik, és így – a Vezérrel való azonosulás révén – lehetővé teszik a tömegember szenvedélyeinek torz kiélését”. Érti, aki érti, az identitás labirintusainak ezekbe a bugyraiba nem szívesen merészkedek tovább.

Közelebb áll hozzám, és több kapaszkodót kínál számomra a disszertáció III. része, amely a „fenyegetett identitás” kérdésével foglalkozik. Erős az identitásra irányuló fenyegetéseket a „stigmatizáció” jelenségének a kontextusában vizsgálja különböző szerzőkre támaszkodva. E szerint az identitásra irányuló fenyegetés egyik legdrámaibb formája az, ha valamely kollektív identitásforma, például az etnikai identitás, háttérbe szorítja, „kiiktatja” az egyén individuális önazonosságát. Ebben az esetben a kollektív identitás afféle „kény-

szerzubbonnyá” válik, amely ahelyett, hogy gazdagítaná az önmeghatározás eszköztárát, az ember inkább elveszíti tőle individuális azonosságát.

Az identitásra irányuló fenyegetettség más vonatkozásban is megfigyelhető. Ide tartozik minden olyan szándék vagy cselekvés, amelynek célja valamely csoport hátrányos helyzetbe hozása, a hátrányos helyzet fenntartása és legitimálása. Erős ezt a fajta társadalmi diszkriminációt „új rasszizmusnak” hívja.

AZ „ÚJ RASSZIZMUS”

Amennyiben elfogadjuk Erős definícióját, márpedig a faji diszkriminatív cselekedetektől aligha vélekedhetünk másként, abban az esetben ki kell mondanunk, hogy az „új rasszizmus” vagy „neorasszizmus” térségünk egyik legjellemzőbb sajátossága. Közép- és Kelet-Európában az emberek milliószám szenvednek hátrányos megkülönböztetést nemzeti hovatartozásuk miatt, és a többségi népek mindent elkövetnek annak érdekében, hogy ezt a hátrányos helyzetet fenntartsák és legitimálják. A hátrányos helyzet fenntartásának manifeszt vagy latens célja az, hogy a kisebbségek nyelvét, kultúráját megsemmisítsék. Ez akkor is így van, ha a hátrányos megkülönböztetés kifinomultabb formákat ölt, rejtett, közvetett formában jelentkezik, például az etnikai identitás feladására, kivándorlásra vagy asszimilációra ösztönöz.

A rasszizmus veszélye ott lappang mindenütt, ahol az emberek közti természet adta különbségeket – nyelvek, kultúrák, szokások – mások megbélyegzésére, vagy hátrányos megkülönböztetésére használják fel. A természet adta különbségek ugyanis, ahogyan azt Erős hangsúlyozza, „legfeljebb kiindulópontját vagy anyagát, de nem tartalmát adják a rasszista jellegű megkülönböztetésnek”.

Erős a rasszizmussal, pontosabban az „új rasszizmussal” kapcsolatban az etnikai kisebbségeket, mint permanens célcsoportokat nem említi, őt a különféle pszichológiai magyarázatok az antiszemitizmus vonatkozásában érdeklik. Érthetően, hiszen a rasszizmus a náci antiszemitizmusban öltött legbrutálisabb formát, és Erős kutatási témája a holocaust utáni „második generációs” zsidó identitás feltárása.

Erős az antiszemitizmus mellett kitér a „cigányellenességre” is, mint a mai magyar társadalom egyik problémájára, amellyel összefüggésben megállapítja, hogy a cigányokkal szembeni diszkriminatív megnyilvánulások könnyebben és kendőzetlenebbül jutnak felszínre, mint a zsidókkal szembeni negatív attitűdök. Ezt ő azzal magyarázza, hogy a cigányok diszkriminálása a mai Magyarországon nem ütközik „kulturális tabukba”.

Magyarországgal kapcsolatban megemlíti, hogy a rendszerváltást követően radikálisan átalakult az „identitástérkép”. Megjelentek, mondja, az identitás

„eticizálódásának” az elemei, amelyek egyre nagyobb szerephez jutnak a „zsidókérdés” vonatkozásában is. Fontos megállapítás részéről, hogy a zsidóságnak, mint „külcsoportnak” az észlelése „nem feltétlenül jelent negatív attitűdöket, a zsidóságot, mint külcsoportot, mint önálló etnikumot sokan semleges vagy éppen pozitív tulajdonságokkal ruházzák fel”. Semmiképpen sem tartja azonban megnyugtatónak a cigánysággal, mint etnikummal szembeni negatív attitűdöket.

A zsidó identitással kapcsolatban Erős leszögezi, hogy azt nem „esszencialista” módon fogja fel, vagyis nem tételezi fel, hogy létezne valamiféle jungi értelemben vett „archetipikus” zsidó azonosság, kollektív zsidó alanyiség, amely minden egyes zsidónak többé-kevésbé sajátossága volna, s amely ekként az egyedfejlődés során megismételné a kollektíva fejlődését. A zsidó identitás is, mint minden egyéb kollektív identitás, a közösség intézményei és tudatos erőfeszítései által létezik, s mint ilyen, nem a képzelet terméke, hanem történelmi és társadalmi realitás, mondja.

Hadd húzzam alá Erős szavait. A kollektív identitás „a csoport intézményei és tudatos erőfeszítései által hagyományozott és fenntartott társadalmi realitás”. A hangsúlyt itt a *tudatos erőfeszítésekre* helyezném, s szeretnék visszautalni a „védőgáttakkal” kapcsolatos észrevételeimre. Ahogyan a zsidókat, úgy más népeket, etnikai, vallási, vagy kulturális közösségeket sem lehet elmarasztalni, kárhoztatni, maradisággal, nacionalizmussal, kizárólagossággal vádolni azért, ha kollektív identitásuk megőrzésére törekшенek. Nincs jogalapunk arra, hogy mások kollektív emlékezetét megkérdőjelezzük, a kollektív felejtést sietessük, vagy mások nevében a közösségi identitáskeretek kiüresedéséről beszéljünk.

AZ „ELNÉMULÁS CSENDJE”

A súlyosan fenyegetett identitás következményeit tárgyalva Erős, más pszichológusok nyomán, megemlíti a holocaust utáni „elnémulás csendjét”. Ezzel kapcsolatban kétféle „csendet” különböztet meg: a „leírhatatlanság” és a „megbeszélhetetlenség” csendjét. „A holocaust-túlélők – és általában minden trauma túlélője – számára az *elsőleges fájdalom* leírhatatlan, nem önthető szavakba, még akkor sem, ha az illető teljes tudatában van mindannak, ami vele és hozzátartozóival történt.” Ez a nem szándékos hallgatás a körülmények folytán átváltozhat szándékos hallgatássá, különösen akkor, ha a bűnrészesek nem hajlandóak tudomásul venni a történeteket.

Számunkra is jól ismert jelenségről van szó. Az 1944-es partizánvérengzéseket az „elnémulás csendje” követte. A fájdalom sokáig nem volt szavakba önthető. Ma már beszélni lehetne az atrocitásokról, az elnémulás azonban időközben átment az események szándékos elhallgatásába. Talán nem vélet-

lenül, hiszen a tetteseknek, akik a tényeket eltagadják, az eseményeket elhazudják, a hajuk szála sem görbült, s ma is élvezik a hatalom védőszárnyait. Tény, hogy a vajdasági magyarság mindmáig nem tudta feldolgozni ezt a traumát.

„A holocaust túlélői, és azok gyermekei számára a zsidósághoz való tartozás mindenekelőtt a kirekesztettséget, az üldözöttséget, a veszteséget, a traumát jelentette” – írja Erős. A traumatikus emlékek és élmények javarészt kibeszéltelenek, feldolgozatlanok maradtak, ami nehezíti az aktuális lelkiállapotok megfogalmazását, artikulálását. Az átélt félelmek, szenvedések attól, hogy nem veszünk róluk tudomást, kiszorítjuk őket a tudatunkból, még megmaradnak, csak más formát öltenek. A súlyos testi és lelki funkciózavarok egy része ide vezethető vissza. Erős a gyakori depressziót, a párkapcsolati problémákat, a szexuális, kommunikációs és teljesítményzavarokat hozza fel példának.

A tünetek azonban ennél súlyosabb formát is ölhetnek. Ismeretes, hogy a világon a délvidéki magyarság körében követnek el legtöbbször öngyilkosságot. De hihetetlenül magas az egyéb önkárosító magatartásformákkal magyarázható halálesetek száma is. A kisebbségünkre jellemző súlyos testi és lelki funkciózavarok persze nemcsak a „poszttraumatikus stresszállapottal” magyarázhatók, hanem kialakulásukhoz hozzájárul az is, hogy ma sincs lehetőség arra, hogy a magyar nemzetrészt saját belátása szerint szervezze, és adekvát módon értelmezze életét.

A kínálkozó párhuzamokkal nem a zsidóság szenvedéseit akarom kisebbiteni, éppen ellenkezőleg, arra kívánok rámutatni, hogy az üldöztetés, a fizikai és lelki bántalmazás, az erőszak, az etnikai és politikai tisztogatás ma is élő valóság. Szeretném hangsúlyozni, hogy a zsidó identitásnál sokkal általánosabb kérdésről van itt szó, s hogy a holocaust túlélőinek és azok gyermekeinek a sorsában milyen sokan osztoznak.

A „MÁSODIK GENERÁCIÓS TÜNETCSOPORT”

Jó példa erre az ún. „második generációs tünetcsoport”. A túlélők gyermekei – mondja Erős – olyan tüneteket mutatnak, mintha ők maguk is átérték volna az üldöztetést. „Kapcsolataik gyakran szegényesek, személyiségük beszűkült, érzelmi életük sivár, önazonossági problémákkal küzdenek, lelkileg rendkívül könnyen sebezhető, bizonytalanok.” Ha engem kértek volna fel, hogy több évtizedes kutatásaim eredményeként összegezzem a vajdasági magyar kisebbség lelkiállapotát, nem tudtam volna ennél találóbban, tömörebben és pontosabban megfogalmazni azt. Amit Erős a második generációs zsidókról mond, az úgyszólván teljes egészében vonatkoztatható a Trianonban elcsatolt területeken élő magyarok másod- és harmadgenerációjára.

Erős nem rejti véka alá, hogy vannak, akik a „második generációs tünet-csoport” fogalmának az érvényességét megkérdőjelezzik. Azt gondolom, mind-egy, hogy ezt a tünetcsoportot milyen névvel illetjük, a lényeg az, hogy az mindenütt jelen van, ahol tartósan traumák érik a kollektív identitást. Márpedig származása, vallása, nemzetisége, kultúrája miatt sok-sok ember politikai nyomásnak van kitéve.

Erős, a jelzett tüneteket illetően, főként észak-amerikai és izraeli vizsgálato-
tokra alapozva, bizakodásának ad hangot. Ezek a vizsgálatok arról adnak szá-
mot, mondja, hogy a holocaustot túlélő gyermekek, bár lelkiileg sérülke-
nyek, általában magas teljesítménymotivációval és empatikus képességekkel
rendelkeznek, s gyakran választanak olyan foglalkozást (orvos, pedagógus,
pszichológus, szociális munkás), ahol nagy szükség van ezekre a tulajdonsá-
gokra. Vagyis a traumák leküzdhetők kreatív módon is, amennyiben a psi-
chopatológiai tünetek helyett az egészséges lelki erők győzedelmeskednek.
Nos, szerintem ez a vizsgálat nem bizonyít semmit. Legfeljebb azt igazolja,
hogy az Egyesült Államokban és Izraelben a holocaust áldozatainak gyermekei
ma már nem szenvednek hátrányt semmiben, nincs semmi akadályja társadalmi
érvényesülésüknek. Ellentétben azzal a több millió kisebbséggel, akik az
anyanyelvi iskolák hiánya miatt már az eleminél elakadnak, és akik egész
későbbi életük során hátrányos megkülönböztetésben részesülnek.

IDENTITÁSSZTRATÉGIÁK

Az identitásra irányuló fenyegetettségekkel való megküzdésnek többféle
módja és szintje van, amelyek az életszervezést illetően cselekvési programok-
ká, stratégiákká válnak. Egyike ezeknek az *elhárító stratégia*. A lényege abban
rejlik, hogy identitásválságban szenvedő egyén képzeletében átfesti a valóságot:
a körülmények megszüpítéséhez, a fenyegetettség tagadásához folyamodik.
Megpróbál nem gondolni a helyzet várható következményeire és implikációira.
Mindazt, ami nyugtalanító, zavaró számára, kiszorítja a tudatából, és igyekszik
távol tartani magától. Ha pedig valamilyen módon mégis szembe kell néznie
a tényekkel, akkor is csak részlegesen vesz róluk tudomást, megpróbálja azokat
bagatellizálni. Az ilyen személyek szeretnek a „haladó”, „korszerű”, „modern”
ember szerepében tetszelegni, holott csak szerencsétlenek, akik saját árnyé-
kuktól is rettegek.

A másik igen gyakori stratégia, az „észrevétlenné válás”. Erről akkor be-
szélünk, ha a fenyegetettség az identitás eltitkolásához, a származás teljes
elleplezéséhez vezet. Ez a fajta viselkedés is jól ismert a kisebbségek körében.
Amíg az „elhárító stratégia” inkább az értelmiségre jellemző, amely lojalitása
bizonyoságként olykor képes a csillagokat is lehazudni az égről, az „észrevét-

lenné válás” inkább a kisemberek sajátja. Megszámíthatatlan eset van például arra, hogy a kisebbségek nyilvános helyen nem mernek megszólalni saját anyanyelvükön, még egymás között sem, nehogy lelepleződjenek mások előtt. Rejtőzködési szándékuk nyilvánul meg abban is, hogy idegen nyelven írják ki nevüket lakásuk ajtajára. Általános az a skizofrén kettősség is, hogy míg családon belül vállalják nemzeti önazonosságukat, a külvilág felé nagy hazafinak, kommunistának, internacionalistának, demokratának mutatják magukat.

Ezeknek az elhárító stratégiáknak a következtében a csoportidentitás háttérbe szorul, marginalizálódik. Ilyen vonatkozásban csakugyan beszélhetünk a nemzeti identitás „marginalizálódásáról”. Ebben a kontextusban azonban a marginalizálódás azt jelenti, hogy – az etnikai csoport társadalmilag hátrányos helyzete, fenyegetettsége miatt – a kollektív identitás pozitív tartalma sok ember számára megszűnik, és helyébe negatív szociális identitás kerül. Az üldözöttség, a hátrány, a sérülés, a fenyegetettség miatt sokan lépnek az asszimiláció rögzös útjára. Legtöbbször azonban, ahelyett hogy megtalálnák számításukat – Erős találó kifejezésével élve – a „senkiföldjén” landolnak.

A helyzet a külső feltételek alakulásával megváltozhat, megszűnhet a kollektív identitás marginális pozíciója. Előfordul, hogy kedvezőbb szelek fújnak, és mégis csak kifizetődőbbnek látszik megmaradni az eredeti identitásnál, amelynek az illető már egyszer (többször) hátat fordított. Mint mindennek, ennek is megvan a lelki mechanizmusa. Ilyenkor az történik, hogy a személyes identitás peremén levő negatív identitáselemek felértékelődnek, rangot kapnak, perspektívát jelentenek. Gondoljunk csak például azokra a „gyászmagyarokra”, akik a titói időszakban nagy „jugoszlávok” voltak, gyerekeiket tüntetőn szerb iskolába járatták, nemzettársaikat lesajnálták, beárulták, ahogyan a helyzet kívánta. De miután Jugoszlávia széthullott, és nagy nyomor szakadt az országra, a jugoszlávok hirtelen feleszméltek, hogy ők voltaképpen nagy magyarok, s nincs is mit keresniük tovább Bánátban és Bácskában.

Mellesleg nincs ebben a viselkedésben semmi szokatlan vagy különös. Az emberek a hétköznapi életben igen racionálisan viszonyulnak az identitás kérdéséhez. A „költség-haszon” számítások alapján mindig pontosan meg tudják ítélni, hogy „minek érdemes lenniük”, s tévedhetetlenül a „jobb” megoldást választják, anélkül, hogy ez a váltás különösebb lelki traumával járna számukra. Persze korántsem vonatkoztatható ez mindenkire. Vannak olyan személyek, akiknél az identitás nem alku, nem cserebere tárgya. Mi több, olyanok is vannak, akik akkor is ragaszkodnak önazonosságukhoz, ha keresztre feszítik őket érte. Sokan viszont nincsenek is tisztában vele, kicsodák és micsodák, és nem is tulajdonítanak ennek fontosságot. Így van ez egyébként az élet minden más vonatkozásában. Míg egyesek lelkeségükkel az Olimposz

szférájában mozognak, mások aprópénzre váltják magukat a mindennapi élet taposómalmában.

Ott azonban, ahol két vagy több nép él együtt, s rendezni kívánják közös dolgaikat, komolyan kell venni identitásukat. Mi sem példázza ezt jobban a különböző nyelvű svájci kantonoknál, vagy a kisebbségi kérdés rendezése szempontjából modellértékű dél-tiroli autonómiánál. Ez utóbbi régióban a *kötelező identitásválasztáson* nyugvó kvóták jelentik a békés együttélés és fejlődés alapját. Sikerült is megállítani a német kisebbség fogyását és társadalmi hanyatlását.

EPILÓGUS

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy az identitás kérdése, a „ki vagyok én” problémája, korántsem pusztán teoretikus kérdés. Az, hogy ki, mikor, minek tartja magát, a társadalmi körülmények függvénye, az „élet forгатókönyve” szerint változik, alakul.

Vannak népek (kínaiak, japánok, koreaiak stb.) amelyeknél a kollektív és individuális identitás egyforma súlyú, sőt, az előbbi hangsúlyozottabb. Velük ellentétben Nyugaton, ahol egyre jobban növekszik az emberek közti távolságtartás, egyre inkább visszafejlődik a szolidaritásérzet, egyre jobban kiterjed az egoizmus az élet minden területére, a személyi identitás került előtérbe. Egyes szerzők ezt az emberi nem fejlődési csúcsának tekintik. Mások inkább a nyugati civilizáció hanyatlásának a jelét látják benne. Az idő majd eldönti, kinek van igaza, a történelem tanúsága szerint azonban az a nép, amelynek tagjai közt hiányzik az összetartozás és szolidaritásérzet, előbb-utóbb eltűnik a Föld színéről.

Erős tisztában van vele, hogy meglehetősen rögzös útra lép az a tudós, aki az identitásproblémák nyomába szegődik. Akadémiai doktori disszertációja, amely átfogóan ismerteti az identitásra vonatkozó elméleteket és tudományos ismereteket, érdekes új összefüggéseket villant fel, amelyek továbbgondolásra ösztönöznek.